

Izlaganje sa znanstvenog skupa

327.39(4-67 EU)

342.7(4-67 EU)

Primljeno: 1. listopada 2004.

Quo vadis, Europa?*

HENNING OTTMANN**

Sažetak

Autor raspravlja o budućnosti Europske unije na osnovi njezinih političkih deficita. Pritom se poziva na radove Habermasa i Derride koji nude optimističniju sliku. Vrlo je skeptičan prema kozmopolitskim rješenjima za Europsku uniju. U tom smislu razmatra se i prijedlog europskog ustava za koji se kaže da ne uspijeva odgovoriti na pitanje je li danas riječ o Europi kao državi. Uglavnom, Europska unija nema politički identitet nego je tvorevina njenih elita. Otud je ideja EU-a kao kozmopolisa pogrešna jer skriva ozbiljne probleme s kojima je ova tvorevina već sad suočena.

Ključne riječi: Derrida, država, Europa, Europska Unija, Habermas, identitet, ustav

U novije se vrijeme Jürgen Habermas često očitovao o europskoj politici. Najpoznatiji je njegov članak u suautorstvu s Derridom, kao dio inicijative intelektualaca. U toj su inicijativi sudjelovali – uz Habermasa i Derridu – Umberto Eco, Adolf Muschg, Richard Rorty, Fernando Savater i Gianni Vattimo. U različitim europskim novinama objavili su poziv s naslovom “15. veljače ili: što povezuje Europljane”. Taj je datum bio dan masovnih prosvjeda protiv rata u Iraku.

Probuđeno Habermasovo zanimanje za europsku politiku povod je moga propitivavanja o njegovim (a usput i o Derridinim) predodžbama o toj politici. Ovdje ću izložiti drukčiju sliku europske politike od one što je ta inicijativa propagira.

S ovom se slažem samo u tome da se Europa danas nalazi na raskrižju. Tako se, sada, postavlja pitanje može li se još vladati Europom. Također, odakle će Europa uzeti solidarnost koja bi, nekako, odgovarala solidarnosti izgrađenoj u nacionalnim državama. Od sada će veću ulogu imati većinske odluke. I, na posljetku, na dnevnome je redu pitanje hoće li Europa, može li, ili treba, imati ulogu u svjetskoj politici.

* Tekst je izložen na međunarodnom seminaru održanom u rujnu 2004. u Dubrovniku.

** *Henning Ottmann*, redoviti profesor političke znanosti na Institutu Geschwister Scholl Sveučilišta u Münchenu.

Habermasov je odgovor na ta aktualna pitanja, ukratko, ovakav. On zahtijeva da europski narodi “podignu” svoje nacionalne identitete, da ih prošire za europsku dimenziju. Poput solidarnosti među strancima, kao što ju je izgradila nacionalna država, treba se izgraditi europska solidarnost, “dakako u slabijemu obliku nego u nacionalnoj državi”. Europski se identitet ne treba, pritom, orijentirati na državu, nego na ustav. Treba se stvoriti europski ustavni patriotizam. U svjetskoj politici Europa treba preuzeti ulogu globalnog igrača, u jasnoj konkurenciji sa SAD-om. Ali u velikome prostoru u Schmittovu duhu Europa ne treba ići vlastitim putovima u svjetskoj politici, nego treba biti mjesto mirnoga obnašanja interesa, Europa koja se svrstava u globalnu politiku osiguranja mira i ljudskih prava, koja se, očito, može mirno prepustiti Ujedinjenim narodima.

Time Habermasov katalog želja obuhvaća europski ustavni patriotizam, europsku solidarnost, europsku politiku moći, pri čemu se, dakako, brižljivo izbjegava riječ kao takva, te se govori o “globalnom igraču”, sve je to, očito, igra koju i Europa treba igrati. Kad je posrijedi europski identitet, Habermas navodi osam obilježja: sekularizaciju, državu ispred tržišta, solidarnost ispred učinka, sumnjičavost prema tehnici, svijest o paradoksima napretka, odvratanje od prava jačega, mirovnu orijentaciju na temelju povijesnoga iskustva gubitaka. Ovdje se može dopuniti ono što je Derrida u *Drugome rtu* (1992.) razvio kao svoju ideju Europe: To je kontinent koji se sam treba vidjeti s drugoga rta, kontinent koji je otvoren za strano, takoreći konstituira se stranim. Europska se kultura sastoji u tome da nije identična sa sobom. Europa nije ni monopol ni razbibriga. Ne smije se raspasti na sitne nacionalizme niti proizvesti uniformiranost. To je i banalno i neodređeno. Prije izbjegavanje definicije nego ideja o Europi. Također, Habermasov katalog od osam točaka nameće više pitanja nego što na njih odgovara. Tako on pita što od tih osam pitanja treba biti osobito europskim. Inače navođeni sadržaji europskoga identiteta: Grčka, kršćanstvo, Rimljani najbrižljivije se isključuju. Ostaje samo ono što u bilo kojemu obliku vrijedi za sva društva kasne moderne, bilo da se nalaze u Europi ili drugdje.

Okrenimo se pojedinim zahtjevima poziva za Europu! Počnimo zahtjevom za europskim ustavnim patriotizmom! Taj mi se zahtjev čini isto onako promašenim kao što je bio za nacionalne države raniji Sternbergerov i Habermasov pojam ustavnoga patriotizma za nacionalne države. Papirnata konstrukcija, profesorska ideja, nedopustivo prenošenje američkih prilika na kontinentalnoeuropsku ili, pak, postnacionalnu njemačku aroganciju, kad se ta vrsta patriotizma proglašava najsublimiranijim i najvišim oblikom svih mogućih patriotizama. Narodi dobivaju svoj identitet, ali ne tek iz svoga ustava. Upravo je obratno. Identitet je nešto pretkonstitucionalno. Osim toga, ustavni nas patriotizam navodi na to da upravo one dijelove ustava koji uopće nisu nacionalni, nego univerzalni (kao npr. ljudska prava), afirmiramo patriotski. To je protuslovlje u sebi jer se zahtijeva afirmiranje posebnoga u ime općega. Moralo bi se ovdje navesti ono specifično europsko. Ali u čemu ono jest?

Europska javnost gotovo da i nije sudjelovala u raspravi o Europskome ustavu. Kao što je često uobičajeno u europskoj politici, o pregovorima je bila informirana samo mala elita. Već je upitno može li se uopće govoriti o *Europskome ustavu*. Ono što je napravljeno, nazvano je, ne bez razloga, “Ugovor o ustavu”. Pojam izražava nepriliku u kojoj se tvorcima nalaze, jer, ipak, nije riječ o ustavu u uobičajenom smislu. Ustav je, obično, pravni oblik koji sebi neki narod daje. Takozvani Europski ustav mješavina je,

međutim, iz ustavotvorstva i međunarodnoga ugovora. Taj ustavni ugovor, kako bi se morao bolje zvati, sažimlje, što je svrhovito, nevjerojatno pravno obilje koje se nakupilo u više od 600 članaka. Ali on je, s više od 300 tiskanih stranica, još uvijek preopširan i građanima, zacijelo, nerazumljiv. Na najvažnije pitanje koje se mora postaviti Europskoj Uniji ovaj ustavni ugovor uopće ne odgovara. Pitanje glasi znači li EU savez država, saveznu državu ili posebnu mješavinu obojega. Čistome savezu država ne bi trebao ustav; posve bi mu bio dostatan ugovor u kojemu bi, na osnovi jednakosti suverena, presudna institucija bila vijeće u kojemu nitko ne bi smio biti nadglasan. Savezna bi država imala više ovlasti. Ali EU nije ni savezna država. Kad bi to bila, nacionalne bi države morale odustati od svoje suverenosti; savezna bi država morala imati sve ono što EU nema, kompetenciju kompetencija, monopol vlasti, jasan teritorij, vojsku, saveznu policiju itd. U tome bi slučaju institucijski bio prikladan dvodomni sustav. Kao što znamo, takav je sustav predložio Joschka Fischer u svome govoru na Hamburškome sveučilištu (12. svibnja 2000. godine). Kao što se moglo očekivati, prijedlog je propao zbog francuskih prigovora. Zacijelo ga možemo već zaboraviti. Francuska iza dvodomnoga sustava naslućuje njemačku hegemonističku politiku.

Ustavno pitanje nije povezano samo sa zamršenim državnopravnim položajem EU-a, nego i s pitanjem o europskome identitetu. Ako bi se jasno izjašnjavalo za međuvladinu (*intergovernmental*) Europu, kako to francuska strana uglavnom čini, ne bi bila ni potrebna tako jaka riječ kao “identitet”. To je izmišljena riječ kojom se želi iskonstruirati nešto čega se većina Engleza grozi, a u svim nacionalno ne tako potresenim zemljama kao Njemačkoj nailazi na slab odjek. Europski identitet – očite su poteškoće toga pojma. Tko već ima nacionalni identitet, ne treba mu europski. Tko traži europski identitet, ne zna, dakako, kako ga odrediti. Europa je svoje vrednote afirmirala diljem svijeta: primjerice, ljudska prava i zapadnu racionalnost. One više nisu neka posebnost. *Od koga se Europa treba distancirati? Gdje je neprijatelj koji izaziva stvaranje identiteta i razgraničavanje? SAD nije neprijatelj. Terorizam ne ugrožava samo Europu. Ni on ne može biti poseban neprijatelj.*

Začudno je neodređeno ono što se nudi od filozofskih teorija o europskome identitetu. Europa kao otvorenost za strano, Europa kao neidentična sa sobom, Europa kao “ekscentrični identitet” (Brague) – to su samo isprike. Filozofska hermeneutika stranoga produljuje se u politički ničiju zemlju. Dobiva se dojam da su Europa i svijet već ukinuli granice, kao da se svijet pretvorio u filozofski seminar u kojemu se raspravlja o suptilnostima hermeneutike stranoga. Prije nego što se definira preko stranoga, moralo bi se već nešto biti. Prijeđu li svi kršćani na islam, a svi muslimani na kršćanstvo, neće se ništa dogoditi. Europa se treba – tako kaže Jürgen Habermas – staviti u ulogu velikoga igrača i stvoriti odgovarajuće strukture. Teško je pitanje treba li se to treba dogoditi u suočavanju sa SAD-om – naslov zbornika Habermasovih članaka iz 2004. godine glasi *Der gespaltene Westen (Rascijepljeni Zapad)*. Bilo bi brzopleto irački rat i Schröderovu politiku nastalu u izbornoj kampanji uzeti kao *fait accompli*, koji je već postavio skretnice. Europa se mora sama odlučiti hoće li voditi dvotračnu politiku, kakvu je SR Njemačka posljednjih desetljeća uspješno primjenjivala, zajedno s Francuskom i, istodobno, zajedno sa SAD-om, ili želi razgraničenje. Ono bi, dakako, pretpostavljalo da je Europa uopće sposobna voditi jedinstvenu vanjsku i sigurnosnu politiku i adekvatno djelovati. Vjeruje li itko da će se to ikada dogoditi? Engleska ima svoje transatlantske veze koje, katkad, stavlja iznad svoje povezanosti s kontinentom. Francuska

se, ionako, u odori europske politike posvećuje nacionalnim ciljevima. Da su odlučivali naši europski prijatelji, Njemačka se ne bi ujedinila. Novi članovi EU-a, kao primjerice Poljska, imaju vlastito mišljenje o ulozi SAD-a. Ukratko rečeno, postoji, nedvojbeno, potreba za vlastitom europskom vanjskom i sigurnosnom politikom. Posve je drugo pitanje hoće li će političke strukture tu potrebu ikad zadovoljiti.

Europa se trenutačno nalazi pred pitanjem hoće li biti Europa s jezgrom ili bez nje. Čini se neizbježnom Europa s dvjema brzinama. Novi broj njezinih članova postavlja europsku politiku pred pitanje njezine sposobnosti funkcioniranja. On je, čak, pita treba li dosadašnji razvoj zamrznuti ili, čak, vratiti, možda sve do Europe koja ne bi bila više nego slobodna trgovačka zona. Mnogo žaljeni deficit demokracije pokazuje već danas kako je teškom postala politika u EU-u, a sa svakim novim članom, koji će još biti primljen, postaje još težom.

Ta će EU biti štošta, samo ne demokracija. Već zapanjuje to što oni koji uopće ne mogu dovoljno demokracije utužiti u nacionalnoj državi, vrlo velikodušno previdaju deficit demokracije u EU-u. Ta Europa očito smije daleko zaostajati za onim zahtjevima koji se, uobičajeno, postavljaju nacionalnim državama. Habermasova europska inicijativa tvrdi da postoji nešto poput europske javnosti i da je ona nastala u prosvjedima protiv iračkoga rata. To je čista iluzija. Takva javnost postoji, u najboljem slučaju, u zametcima. Mediji nisu europski, zanemare li se rijetki iznimci kao *Financial Times*, *European Voice* ili njemačko-francuski kulturni kanal ARTE. Na europskim su izborima europske teme i europski problemi samo marginalni. Bira se prema nacionalnim izbornim postupcima koji se uopće ne mogu međusobno uspoređivati (engleska bira prema većinskom izbornom pravu, Njemačka prema zemaljskim listama). Europski se izbori održavaju bez europskih stranaka i koriste se za nacionalne teme. Vrlo je slabo zanimanje pučanstva za europske teme.

Jürgen Habermas preporučuje Europi engleski jezik kao *lingua franca*. Čini mi se da se tu skriva problem čija nas tabuizacija zavarava o njegovoj brzantnosti: problem jezične raznolikosti. Ne više od četvrtine građana Europske Unije govori engleskim, francuskim ili njemačkim jezikom. Službeno su svi jezici članica službeni jezici EU-a. U bruxelleskoj je praksi, naprotiv, uobičajeno da su engleski i francuski *de facto* interni radni jezici, a da to nije nikada službeno priznato. Službeno se održava iluzija da svaki jezik u EU-u ima jednako značenje kao drugi jezici. To što engleski i francuski postaju jezicima komuniciranja postaje veći problem nego što se to priznaje. Tko smije govoriti na materinskome jeziku, ima retoričke prednosti u odnosu na govornike drugih jezika. Istaknuti status tih dvaju jezika služi širenju odnosnih kultura i roba. U europskoj se politici uskraćuje ono što se manjinama dopušta unutar država, da se smiju baviti politikom na vlastitome jeziku i da imaju prava na svoj jezik u službenoj komunikaciji. To je jedan od velikih izvora deficita demokracije u EU-u.

Habermas i Derrida uopće ne spominju institucije u kojima se vodi europska politika: Europski parlament, Vijeće EU-a, Komisija, odbori. Europski je parlament – zar bi to netko osporio? – znatno slabiji nego što su to, uobičajeno, parlamenti. Pojačana mu je vlast ugovorima iz Maastrichta, Amsterdama i Nice. Postupci suodlučivanja prošireni su na područja kulture, zdravlja, zaštite potrošača, zapošljavanja, okoliša i drugoga. Ali ne valja se zavaravati! Problematično područje agrarne politike podvrgnuto je samo po-

stupku saslušanja, mnogo se toga još uvijek događa posve bez sudjelovanja Parlamenta, kao reguliranje robnoga prometa, trgovačka politika, suradnja s trećim zemljama.

Izborni sustav na kojemu se temelji Europski parlament odstupa od načela jedan čovjek – jedan glas. Dok u Luksemburgu jednoga zastupnika bira otprilike 60.000 stanovnika, ovaj je broj u Njemačkoj 800.000. Time su, dakle, male države u trinaest puta boljem položaju od velikih. Postoje, dakako, razlozi takvom povlašćivanju. Ali europska politika može biti stalni pokušaj da se pretjerano raduje nečemu. Nije bez razloga Europa omiljenija što je država manja. Europski parlament ne može izabrati i smijeniti vladu. Čak nema ni ovlasti da izabere predsjednika Komisije. Parlament može izglasati samo kolektivno nepovjerenje Komisiji, a ne njezinim pojedinim članovima. Njemu nedostaje navlastito sredstvo moći parlamenata: puna proračunska suverenost. On nema zakonodavne ovlasti. Navlastito zakonodavno tijelo je Vijeće. Dakle, gotovo uvijek još prije skup nego parlament?

Pogledamo li na suprotnu stranu, na izvršnu vlast, moramo utvrditi da Europskoj Uniji nedostaje odgovorna vlada. U najmanju je ruku nejasno regulirana odgovornost. To proizlazi iz dviju činjenica. Najprije, izvršna vlast ne nastaje od građana EU-a niti na temelju unijskoga procesa obrazovanja volje, nego je imenuju vlade članica uz sudjelovanje Europskoga parlamenta. S obzirom na međuvladin (*intergovernmental*) karakter EU-a to i ne može biti drukčije. S druge strane, nastaje problem odgovornosti zato što procesi odlučivanja Europskoga vijeća nisu transparentni. Minimalni bi zahtjev ovdje morao biti javno zasjedanje, barem kad Vijeće Europske Unije nastupa kao zakonodavac. Politička tvorevina – kaže Dahrendorf – “koja tajno donosi zakone, na sjednicama Vijeća Europske Unije, uvreda je za demokraciju”. Za EU je karakteristično mnoštvo odbora. Njihov su broj i isprepletenost postali, u međuvremenu, toliko nepregledni da posebna znanost komitetologija pokušava ovladati tom džunglom. Samo je njezino postojanje nemilosrdan dokaz nedemokratskoga karaktera EU-a.

I, na posljetku, ono što ste, zacijelo, već očekivali, Europa nema državotvornoga naroda. Gdje nema naroda, nikakav narod ne može izraziti svoju volju. Dakako, posredna legitimnost utemeljena u nacionalnim državama izabраниh vlada može se priznati institucijama kao što je Vijeće EU-a. Takva je legitimnost dostatna za međunarodne organizacije, ali ne za tobožnju državnost koju je EU stekla tijekom godina. Tamo gdje EU simulira državnost, mora se i fiksirati na načela državne demokracije. To ne znači da postoji *pravni* demokratski postulat za EU. Europski akt ga ne poznaje. Ni Maastrichtski ugovor. Ne postoji ni opće načelo da međunarodne organizacije moraju biti demokratske. Ali EU, upravo, nije više čisto međunarodna organizacija. Ipak se u čl. 23, st. 1 Temelnoga zakona kaže da SR Njemačka surađuje u razvoju Europske Unije “koja se obvezuje na demokratska, državopravna, socijalna i federativna načela te na načelo supsidijarnosti”. Taj je članak, doduše, usmjeren na zaštitu temeljnih prava, koja u EU-u ne smiju zaostajati za onima u nacionalnim državama. Ipak se tu u vezi s EU-om jednodnom spominje riječ “demokratski”, iako, zacijelo, ne u obliku postulata, nego više usput.

Usporedbe koje se rado povlače kako politička tvorevina kao Europska Unija ne izgleda posve neuobičajeno jesu usporedbe sa SAD-om ili Švicarskom. Obje su posve promašene. EU se ne može uspoređivati sa SAD-om jer su Sjedinjene Države zemlja useljavanja, koja je, takoreći, u divljini izgradila novi poredak. Tamo se počelo s novim – a to je značajka američke retorike. Napravljen je početak i ostavljena tisućljetna po-

vijest Europe (dakako, ne posve, ali ipak u tolikoj mjeri da je nastalo nešto novo). Ni Švicarska nije prikladna za usporedbu. Njezine tri glavne nacionalne skupine imaju jasne većinske odnose, otprilike 70% govori njemački, 20% francuski i 10% talijanski. Da je taj nacionalni poredak bio temeljem Švicarske, to bi svakako uzrokovalo dominaciju njemačkoga govornog područja. Ali jedinstvo Švicarske su, s jedne strane, stanovita povijesna sjećanja, s druge, zacijelo, volja, Švicarska kao voljna nacija, ali je, također, bitan i njezin kantonalni poredak. Tu se, upravo, ne povezuju, nacionalne skupine posve različitih veličina, nego kantoni. Male su cjeline ujedinjene, ne kao u Europi vrlo velike, srednje i male države.

Mnogi će, dakako, pomisliti da bi se ozloglašeni demokratski deficit EU-a mogao otkloniti pojedinim reformama. Beskonačne su mogućnosti za reforme, bilo da se teži etabliranju dvodomnoga sustava, bilo da se pojačava većinsko pravilo, koje, dakako, sa sobom donosi i poteškoće. Kao pravilo odlučivanja *među državama* to pravilo nema, ni izbliza, istu uvjerljivu snagu kao unutar neke države. Ono je među državama posve nemoguće. Zamislimo uvođenje neposrednoga izbora predsjednika Europske komisije, izbor nekih članova Parlamenta na europskim listama, uvođenje pučkih odluka ili referenduma. Pritom opet dolazimo do nepostojeće europske javnosti. Izravno izabran predsjednik Europske komisije, kojega uopće ne poznaju tri četvrtine europskih građana, zacijelo ne bi bio odgovor na probleme koji postoje u EU-u.

U slučaju pučkih odluka i referenduma morala bi postojati bojazan što bi se dogodilo s Europom. Europa je dosad bila projekt elita o kojemu stanovništvo ili nije bilo informirano ili ga, sliježući ramenima, prima na znanje.

Glavni je problem europske politike pitanje određenja cilja. *Quo vadis*, Europa? Prekomjerna metaforika, kojom se Europa sublimira u svjetskopolitičku avangardu, znak je krize. Kamo treba ići? Nazad u slobodnu trgovačku zonu? Nemam ništa protiv slogana: “Onoliko jedinstva koliko je nužno, a onoliko raznolikosti koliko je moguće”. I sâm sam privrženik Europe raznolikosti, ali to za mene ne znači samo raznolikost kultura, nego i raznolikost naroda i država. Mislim da su nacionalne države ostale važnije i da će, takvima, vjerojatno, ostati, nego što to daju naslutiti globalizacijske teorije ili lijevi europeizam, ako Europu koristi samo kao argument za antinacionalne interese. Na pitanje koliko jedinstva, a koliko raznolikosti, možemo odgovoriti samo ako raspoložemo nekim modelom ili ako možemo jasno predočiti cilj.

Riječ “asocijacija država” (*Staatenverbund*) uopće nije loša. EU nije ništa jednoznačno. Ona je federacija država, a u federaciji države moraju ostati “vladarima” ugovora. Zato se ne može zaobići Vijeće kao institucija takvoga saveza država (*Staatenbund*). Tako gledajući, jačanje Europskoga parlamenta moralo bi djelovati centralistički, što, zapravo, proturječi podrijetlu federacije nastale od država. Taj savez država još uvijek nema jasan teritorij, narod, monopol vlasti, vojsku, poreze, kompetenciju kompetencija. On ima novac i tržište, seljake i lobije i teško zaustavljivu volju za ujedinjavanjem prava ili za ustaljivanjem rješenja na najnižoj razini. EU nije država. Ali ona donosi zakone. Ona razvlašćuje nacionalne parlamente članica. I, vjerojatno, u dosadašnjoj povijesti neke federacije nije nikada toliko mnogo prava preneseno kao na ovu EU.

Raspoložemo li nekim modelom iz prošlosti s kojim bismo mogli usporediti EU? Savezi i konfederacije starijega datuma? Carstva? Uvijek preklinjanjem odbijani veliki

prostor? Možda je pomak model konkordancijske demokracije i *consociationalism*. Što su krhkiji temelji neke zajednice, što raznolikiji, što autonomniji dijelovi, to je primjeniji sustav konkordancije s visokim pragovima konsenzusa, s veto-igračima, s velikim koalicijama, sa sklonošću ka *status quo*. Izgledi EU-a da se demokratizira poput tog modela prema Schmittovoj su analizi osrednji, nisu ni osobito dobri ni osobito loši. Gori su nego u Švicarskoj, Austriji ili Nizozemskoj, bolji nego u Kanadi, Južnoj Africi ili Sjevernoj Irskoj, slični onima u Belgiji. To je, dakako, sve još računano bez najnovijih i budućih članica, čije će pristupanje još zaoštriti gospodarske razvojne razlike, a time i pogoršati izgleda za demokratizaciju. Jedno EU svakako nije. Ona nije kozmopolis. Zagonetne su mi naznake u tome pravcu što ih daju Ulrich Beck ili Habermas. Kozmopolitska uljepšavanja prije su namaz, isprika, rizičan bijeg, jer se problemi koje Europa već ima ne žele nazvati pravim imenom.

S njemačkoga preveo

Tomislav Martinović

Henning Ottmann

QUO VADIS, EUROPE?

Summary

The author investigates the future of European Union in the light of its political deficits, using as his starting point the works by Habermas and Derrida who offer a more optimistic view. The author is extremely skeptical of the cosmopolitan solutions for the European Union. He claims that the proposed European Constitution does not resolve the burning issue: is Europe now a state? The European Union to a large extent does not possess political identity but is a creation of its elites. Hence the idea of the EU as a cosmopolis is wrong since it obscures serious problems this entity is already confronted with.

Key words: Derrida, state, Europe, European Union, Habermas, identity, constitution

Mailing address: Geschwister-Scholl-Institut für Politische Wissenschaft, Oettinger Str. 67, D 80538 München. *E-mail:* Henning.Ottmann@gsi.uni-muenchen.de